

Վ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՆՈՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ «ԲԱՆԱԼԻ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ» ԵՐԿԻ
ՀԵՂԻՆԱԿ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԵՑԻ ՄԱՍԻՆ

1791 թ. մայիսին Կ. Պոլսի Զաքարիա պատրիարքին ուղղած նամակներից մեկում Ղուկաս կաթողիկոսը ուշադրավ տեղեկություն է հաղորդում էջմիածնի վանքում շղթայակապ պահվող մի անձնավորության մասին, որը մեղադրվում էր մի քանի անգամ հավատափոխ լինելու և, որ գլխավորն է, Կարինում առ հնուտում «... ոչ միայն աստարմայութեան, այլև զմերձաւորս թոնդրակեցոց» «զշարաշար աղանդս» տարածելու մեջ: Կաթողիկոսի հետագա գրադրությունից երևում է, որ Հովհաննեսը, — այսպես էր աղանդավորի անունը, — վեց ամիս էջմիածնում բանտարկվելուց հետո կարողանում է փախչել հնուա: Տեղեկություններ կան հետագա իրադարձությունների և ապա Հովհաննեսի ողբերգական մահվան մասին:

Արդ, ո՞վ էր թոնդրակեցի համարված այդ խորհրդավոր աղանդավորը, ինչ է հայտնի նրա կյանքի ու գործունեության մասին: Այս հարցերին պատասխանելուց առաջ անհրաժեշտ ենք համարում թուցիկ ծանոթություն տալ դրանից մոտ կես դար հետո տեղի ունեցած հետաքրքրական մի իրադարձության ու նրա հետ առնչված գիտական վեճերի մասին, մի քան, որ կղյուրացնի քննարկվող հարցի պարզաբանումը:

Հայտնի է, որ 1837 թ. սկզբներին Շիրակի Արխավելի գյուղում հայտնաբերվեց թոնդրակյան կոչված աղանդավորների մի խումբ. նրանք 1826—1828 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ գաղթել էին Արևմտյան Հայաստանի հնուա գավառի Զեվյուրմե գյուղից: Էջմիածնի սինոդը անմիջապես գործի է լծվում, սկսվում են հարցաքննություններ և ստուգումներ: Նորահայտ այդ աղանդի մասին սինոդը Կովկասի կուսակալ բարոն Ռոզենին տվել է հետևյալ բացատրությունը.

«... Աղանդ թոնդրակեցոց կայանայ յայնմ, զի նոքա ոչ ընդունին զօժանդակութիւն սրբոց... ի բաց մերժեն զշահն աղօթից, չընդունին զամբօթիւն սրբոյ կուսին Աստուածածնի, ոչ ընդունին զխորհուրդն մկրտութեան և այլն»¹:

1837 թ. ապրիլի 13-ին արխավելցի մի քանի աղանդավորներ իրենց գրավոր մեղադրականում աղանդի ծագման մասին նշում են՝ «թէ ի հնուա երևեալ էր շէրէց տմն քարոզիչ աղանդոյն, որ և կամեցեալ էր մուծանել ի նոսա, ապա ասեն թէ՝ մեք ոչ միայն չընդունեցաք, այլ նզովիւք նզովեցաք, որ շէրէցն որդհալից եղեալ սատկեցաւ»²:

¹ Ա. Գ. Ն ր Ի ց յ ա ն, Թոնդրակեցի հայք մեր օրերում, «Փորձ», Թիֆլիս, 1880, № 10, էջ 102—103:

² Նույն տեղում, էջ 101:

Բայց հետազայում պարզվում է, որ նրանք ոչ միայն չեն նդովել աղանդը, այլև ընդունել են ու նոր բնակավայրում նրա ակտիվ տարածողներից են եղել: Արխվելցի թոնդրակյանների գործի բնությանը խառնվում են նաև ղինվորական իշխանությունները և ահա, 1838 թ. նույն անձնավորությունները ոչ միայն խոստովանում են իրենց աղանդավոր լինելը, այլև նոր տեղեկություններ հաղորդում աղանդի ծագման մասին:

«Ի խնուս գաւառի ի գիւղն Չաուրմայ,— ասված է նրանց խոստովանագրի մեջ,— նախքան զայս 55 ամ, ոմն ի հայոց քահանայից՝ Օհանէս, անկեալ ի սոյն աղանդ, շարադրեալ է գիրք մի (Բանալի ճշմարտութեան անուն), զոր լուեալ աղանդապետութիւն սոյն իրիցու տէրութիւնն Օսմանեանց ստիպեաց զնա թողուլ զայն դաւանութիւն և նմա շահանդութեալ՝ ընկալեալ վճառատ Մահմեդի՝ հանդերձ ընտանեօք իւրովք և այլն»¹:

Արխվելցի աղանդավորների գործի բնությունը տեսնում է մի քանի տարի: Թիֆլիսի «Քրեական և քաղաքական դատերի պալատ»-ը սկզբում որոշում է նրանց ղինվոր ուղարկել. 1841 թ. ապրիլի 28-ի կայսերական հրովարտակի ուժով այդ վճիռը փոխարինվում է դրամական տուգանքով, բայց հետո նրանց արսորում են Սիրիոյ²:

Գիտական հասարակայնության մեջ մեծ հետաքրքրություն առաջացավ դեպի «Բանալի ճշմարտութեան» գիրքը և այդ աղանդավորները: Դա միանգամայն բնական էր: Անցել էր ավելի քան 700 տարի թոնդրակյան շարժման ճնշման ժամանակներից և ահա պատմական նույն այդ վայրերում ծնունդ էր առել աղանդավորական շարժում, կրելով միևնույն՝ թոնդրակյան անունը: Բացի այդ, աղանդավորները պահպանել և խնուսից Շիրակ էին հասցրել իրենց գաղափարների սկզբնաղբյուր «Բանալի ճշմարտութեան» խոստովանալից վերնագրով գիրքը: Հայտնի է, որ թե՛ պալիկյանների, և թե՛ թոնդրակյանների գրածներից մեզ ոչինչ չի հասել. աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալները այդ շարժումների ճնշման ժամանակ ոչնչացնում էին նրանց գրավոր գործերը և այն, ինչ հայտնի է մեզ նրանց գաղափարների, գործերի մասին, հասել է նրանց հակառակորդների գրչով՝ նրանց հասցեին ուղղված անեծքների ու հայհոյանքների հաստ կեղևի տակ: Եվ այժմ էջմիածնի միաբանների ձեռքն է ընկնում նոր թոնդրակյանների հավատո հանգանակը, բայց որոշ էջեր դիտավորյալ ոչնչացված, մի շարք քառեր էլ փոխված ու ջնջված վիճակում:

Առաջինը այդ մասին գրեց Աղեքսանդր Երիցյանը 1880 թ. «Փորձ» ամսագրում: Մանրամասն նկարագրելով արխվելցիների գործը և քաղվածաբար հրատարակելով «Բանալի ճշմարտութեան»-ը, նա գալիս է այն եզրակացության, որ «...շատ դժվար պիտի լիներ 1837 թվին երևեցած աղանդը թոնդրակեցի համարել, եթե հիշյալ «Բանալի ճշմարտութեանը» չէր գտնվել արխվելցոց ձեռքում»: Խոսելով հին և նոր թոնդրակյանների կապի մասին, նա նշում է, որ «...աղանդները զադարիլ շունին և սովորաբար ամենակարճ միջոցում տեսակ-տեսակ փոփոխությանց են ենթարկվում...»³:

1887 թ. Կովկասի հնագետների V համագումարում Աղ. Երիցյանը հան-

¹ Աղ. Երիցյան, Թոնդրակեցի հայք մեր օրերում, էջ 108:

² Նույն տեղում, էջ 112—113, տե՛ս նաև «Труды V-го археологического съезда в Тифлисе», под ред. Уварова, Москва, 1887, էջ 170:

³ Աղ. Երիցյան, նշվ. աշխ., էջ 114:

դես է գալիս «Թոնդրակեցի հայերի աղանդի մասին» զեկուցմամբ, որտեղ կրկին անգամ, համառոտ ձևով, անդրադառնում է արխիվելիցի աղանդավորների հարցին և «Բանալի ճշմարտության» գրքին՝ նորից շեշտելով այն նմանությունները, որ ինքը տեսնում է ուսման մոլորականների ու պրիզմանների և հայ աղանդավորների վարդապետության միջև:

Հաջորդ ուսումնասիրող Բարսեղ Սարգսյանը 1893 թ. հրապարակած իր գրքում ցույց է տալիս, որ, բացի անունից, հին և նոր թոնդրակյանների միջև բնականորեն ոչինչ չկա և որ «Բանալի ճշմարտության»-ը 1782 թվականից առաջ գրված չէր կարող լինել: «... Ուրեմն այժմ մեզ ուրիշ քան չի մնար, — եզրակացնում է նա, — բայց եթե ներքին փաստերով ապացուցանել, թե «Բանալի ճշմարտության» վարդապետության մի մասը մանիքեցուցմէ փոխ առնուած է և միւսն ալ ի կալվինականաց և ի լուտերականաց և հետեաբար, թէ վերոյիշեալ աղանդաւորներն ընդհանուր առմամբ թոնրակեան չէին, այլ նորակրօն մանիքեցիներ կամ լաւ ևս մանիքէա-կալուինականք կամ լուտերականներ»¹: Հեղինակը նոր աղանդի ծագման և «Բանալի ճշմարտության» հեղինակի վերաբերյալ օրոշեալոր վկայութիւններ է մեջ բերում միսիթարյան միաբան Պողոս Մեհերյանի անտիպ ինքնակենսագրութիւնից:

Վերը նշված ուսումնասիրություններն ու սինոդի գործերի քննությունը հիմք են տալիս էջմիածնի միաբան Կարապետ Տեր-Մկրտչյանին 1896 թ. գերմանական «Zeitschrift für Kirchengeschichte» ամսագրում (XVI, 1896, էջ 233—276) հանդես գալ մի հոդվածով, որտեղ այդ նոր աղանդի վարդապետության մեջ ամենախորհնության դրոշմ կրող կետեր է տեսնում և հայտնում, թե. «...շատ դժվար է որոշել՝ ինչ ճանապարհով նորա դարերի ընթացքում եկել այստեղ են հասել»²: Կ. Տեր-Մկրտչյանը միաժամանակ տալիս է նաև «Բանալի ճշմարտության» գրքի գերմաներեն համառոտած թարգմանությունը:

Երկու տարի հետո Անգլիայում լույս է ընծայվում «Բանալի ճշմարտության» երկի բնագիրն ու անգլերեն թարգմանությունը: Այդ վերին աստիճանի շնորհակալ աշխատանքը իրականացնում է Օքսֆորդի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրեդերիկ Կոնիքերը, որը «Բանալու» քնագրի հետ ծանոթացել էր 1891 թ. աշնանը՝ էջմիածնում եղած ժամանակ և ձեռագրի պատճեններ երկու տարի հետո ստացել էր Կ. Տեր-Մկրտչյանից: Այդ գեղեցիկ հրատարակությունը ունի, սակայն, շատ թերություններ: Չհավատալով «Բանալի ճշմարտության» վրա թողնված վկայությանը՝ նրա 1782 թ. գրված լինելու մասին, Կոնիքերը ենթադրում է, թե այն գրվել է VII—IX կամ XIII—XIV դարերում, իսկ աղոթքներին ու պատարագներին վերաբերող մասերը տաճում է ետ՝ գեպի Գրիգոր Լուսավորիչը՝ IV դար³:

«Բանալու», հեղինակ նա համարում է թոնդրակեցի Սմբատին՝ սխալմամբ նույնացնելով նրա Բագրատունի Սմբատ Խոստովանող իշխանի հետ, շփոթելով վերջինիս Բագրատ Բագրատունի իշխանի հետ և այլն:

¹ Բ. Սարգսյան, Ուսումնասիրություն մանիքէա-պաղիկեան թոնդրակեցիներու աղանդին և Գր. Նարեկացույ թուղթը, Վենետիկ, 1893, էջ 99:

² Հմմտ., Պաղիկեանց և Թոնդրակեցուց աղանդները արդի քննադատութեամբ, «Արարատ», էջմիածին, 1900, հուլիս, էջ 331:

³ The key of Truth, a manual of the Paulician church of Armenia, Fred. C. Conybeare, Oxford, 1898.

Կոնիբերի այս արտառոց հղրակացություններն ու ենթադրությունները բննադատվել են բոլոր այն հեղինակների կողմից, որոնք նրանից հետո, այս կամ այն առիթով, խոսել են «Բանալի ճշմարտության» մասին: Այդ հեղինակներից առանձին ուշադրության արժանի են Կ. Տեր-Մկրտչյանի, Գ. Գյուլամիրյանի և գերմանացի հայագետ Շայդվայլերի գործերը: Առաջինը՝ Կ. Տեր-Մկրտչյանը 1900 թ. «Արարատ»-ում հրապարակած իր հոդվածի մեջ «Բանալին» գրված է համարում 1782 թ. Տարոնում, Հովհաննես անունով աղանդավորի ձեռքով¹: Շայդվայլերը նրանից 50 տարի հետո «Պավլիկյանների պրորլեմը» գերմաներեն իր հոդվածում մեծ տարբերություններ գտնելով պավլիկյանների ուսմունքի և «Բանալի ճշմարտության» միջև, այնուամենայնիվ նշում է, որ այն պավլիկյան շարժման դադափարախոսության դարգացման արդյունք է և պատճեն է ավելի վաղ գրված մի գործի²:

Շայդվայլերի հոդվածի հրապարակումից դեռևս 14 տարի առաջ Գ. Գյուլամիրյանը իր «Թոնդրակյաններ» թեկնածուական դիսերտացիայի մեջ «Բանալի ճշմարտության» հարցում կարծեք բնտրել է միջին գիծ: «Բանալի ճշմարտության» տեքստի վերլուծությունը, ինչպես ըստ բովանդակության, այնպես էլ լեզվաբանական կողմից, — դրում է նա, — ցույց է տալիս, որ չի կարելի համաձայնվել շարադրված կարծիքներից (Երիցյան, Կ. Տեր-Մկրտչյան, Կոնիբեր, Վ. Գ.) ոչ մեկի հետ: «Բանալի ճշմարտության» հիմքում անտարակույս ընկած է մի հին տեքստ, որը, սակայն, որոշակի փոփոխության ու խմբադրման է ենթարկվել՝ հարմարացվելով 18-րդ դարի թոնդրակեցիների գադափարախոսությանը»³:

Այս բուրջ և օրիգինալ հղրակացության հետ միասին, Գյուլամիրյանը այն կարծիքն է հայտնում, թե թոնդրակյան աղանդը անընդհատ գոյություն է ունեցել հնագույն ժամանակներից մինչև XIX դարը: Բացի այդ, «Բանալի ճշմարտության» հեղինակ նա համարում է Հովհաննես Վահագունուն: Վերջինիս անունը հիշատակված է «Բանալու» կիսով չափ պահպանված հիշատակարանի մեջ հետևյալ ձևով.

«... Ամենապայծառ Յոհաննէսին Վահագոնոյն: Քանզի սոքա մեծաւ ջերմեռանդութեամբ խնդրեցին ի մէնջ, իսկ վասն խնդրելոյն նոցին յաճախեաց ի սիրտ իմ սէրն ճշմարտութեան: ... Ըսկսայ կարգաւ գրել զսուրբ խորհրդարան և զբանալի ճշմարտութեան, վասն սիրոյն խնդրողաց և ընդունողաց»⁴:

Խոսքն այստեղ այն մասին է, որ Հովհաննես Վահագունին և էլի ինչ որ մարդիկ հեղինակից խնդրել են գրել այդ գիրքը: Կատարելով նրանց խրնդրանքը հեղինակն այդ մասին համապատասխան նշում է արել հիշատակարանում: Եվ միայն այդքանը: Այնպես որ ոչ մի հիմք չկա Հովհաննես Վահագունուն համարելու «Բանալի ճշմարտության» հեղինակ և կամ էլ արտագրող, ինչպես արել է օրինակ Շայդվայլերը վերը հիշված իր հոդվածում:

¹ Կ. Տեր-Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 330:

² F. Scheidweiler (Köln), Paulikianerprobleme, «Byzantinische Zeitschrift», Bd. 43, 1950, էջ 383:

³ Г. Е. Гюламирян, Тондракцы (Очерк из истории религиозных движений феодальной Армении), Тезисы диссертации на ст. канд. ист. наук, Л., 1936, էջ 4:

⁴ Հայկ. ՍՍՌ Պետական Մատենադարան, ձեռ. № 6710, էջ 58ա:

Ինչպես տեսնում ենք, «Բանալի ճշմարտության» կոչված այդ փոքրիկ գրքույկին ուսումնասիրողներից ամեն մեկը մոտեցել է իր բանալիով և դժվար է որոշել, թե նրանցից իսկապես ո՞րն է ավելի մոտ բանալու այդ «ճշմարտությանը»: Բայց, այնուամենայնիվ, խայտարղեստ այդ կարծիքների մեջ նրշմարել կարելի է երկու հիմնական երանգ: Ոմանք գտնում են, որ մենք գործում ենք դարերի խավար հեռուներից մեզ հասած մի աղբյուրի հետ, որն իր անցած երկար ճանապարհին գուցե և երբեմն փոխել է հունը, ընդունել նորանոր վտակներ, բայց, այդուհանդերձ, բերել հասցրել է մեզ մի կտոր թոնդրակյան շարժման փոթորկված ծովից, մյուսները առաջացած են համարում այն XVIII դարի վերջերին Արևմտյան Հայաստանում տարածված քրիստոնեական հավատի այլևայլ ուղղությունների ու աղանդների վարդապետությունների մնացորդներից:

Արդ, մենք նպատակ չունենք խորանալու այդ հարցերի քննության մեջ, բաղդատելու «Բանալու» աղանդավորական գաղափարները մանիքեական, պալլիկյան կամ թոնդրակյան գաղափարների հետ, բացահայտելու դրանց աղաղակող այն տարրերությունները, որ հիմք են տվել ոմանց XVIII դարի հեղինակություն համարելու այն: Դա անհնձին, երկար ժամանակ և եռանդ պահանջող աշխատանք է: Մեր նպատակն է միայն ի մի բերել և վեր հանել այն ամենը, ինչ հայտնի է մեզ այդ հետաքրքրական գրքի հեղինակի մասին:

«Բանալի ճշմարտության» վրա ոչ մի տեղ հեղինակի անունը չկա: Արխիվելցի տիրացու Գևորգ Սարգսյանը, որի մոտ 1838 թ. հայտնաբերվել է այդ գիրքը, նախապես ոչնչացրել էր մի շարք էջեր, հատկապես հիշատակարանից, ուր գրված կարող էր լինել նաև հեղինակի մասին: Սակայն արխիվելցիները հիշում էին «Բանալու» հեղինակ Հովհաննես երեցին և իրենց ցուցմունքներում, ոչ այնքան սիրալիր ածականներով, բազմիցս հղումում նրա անունը: Այդ Հովհաննեսի և նրա գրքի Արխիվելի հասնելու հանգամանքների մասին արժեքավոր վկայություն կա տիրացու Գ. Սարգսյանի ձեռքով գրված և 12 արխիվելցիների ստորագրություններով վավերացված 1838 20-ը հունվարի թվականի խոստովանագրում, ուր ասվում է.

«Մեր՝ ի ներքոյ անուանեալքս Առիւմէլու բնակիչքս տամք զայս ձեռագիր հոգևոր կառավարութեան Գիւմրոյ՝ առ այն, թէ որ ի ժամանակս բնակութեան ընդ Օսմանեան տէրութեան ի գիւղն Չավուրմայ երևեալ է անդ քահանայ ոմն Յօհաննէս անուն, որ շարադրեալ է զգիրք մի Բանալի ճշմարտութեան անուանեալ, որ և ինքն տաճկացեալ որդնալից կորեալ էր: Ի կենդանութեան զայս գիրքս տուեալ էր Մեսրոպին Բուզաղեան և Մեսրոպն տուեալ էր Կիրակոսին Աւդալեան՝ ի ժամանակս գաղթելոյ, որ և զինի մեռանելոյ Կիրակոսի մնացեալ էր ի ձեռս որդւոյ իւրոյ Տօնոյին և ապա ի միասին ընդ տիրացու Գէորգին Սարգսեան ընթերցեալ էին և զամենայն զոր գրեալ էր ի գրքոջ հաւատացեալ էին՝ համարելով ճշմարիտ գրուածոց, որ և ուսուցեալ են գիւմրեցի Քարդի Սարգսին, որ և նա հրատարակեալ ի քանի մի պարզամիտս, զի զամենայն ձեռագիրք որ տուեալ են ի գիւմրեցի քանի մի անձանց և որք և ինչ գրեալ են անդ այս ուսեալ են ի մէնջ և բոլոր մեր այն գրովն էաք անհաւատացեալ և ուսուցեալ եմք նոցա: Վասնորոյ այժմ, իմանալով որ ամենայն բանք գրեալ ի գրքին այն սուտ են և ընդդէմ քրիստոնէական հաւատոյ Հայաս-

տաննայց եկեղեցւոյ, այժմ մեղայ կոչելով անկանիմք առաջի կառավարութեանդ և խնդրեմք արձակել ի շար կապանաց բանասարկութեան...»¹:

Ստորագրողների թվումն է նաև Կ. Ավդալյանի որդի Տոնո Կիրակոսյանը: Արխիվացիների վկայությունները, ինչպես և ուսումնասիրություններում եղած նյութերը, կասկած չեն թողնում, որ այս Հովհաննեսը և Ղուկաս կաթողիկոսի նամակներում հիշվող Հովհաննեսը միևնույն անձնավորությունն է:

Առաջին անգամ Ղուկաս Կարնեցու թղթերում Հովհաննեսի մասին հիշատակվում է 1789 թվ. հուլիսի 13-ին: Այդ օրը վերել Հայրապետին (ք. Կարին) հասցեագրած իր նամակի հետ կաթողիկոսը մի դրություն (փուսուլա) է ուղարկում Մինաս պետին՝ «չորում հարցումն զմուրեցուցիչ երիցէն (որ է յերկիրն Խնուսու)»²:

Ուրեմն էջմիածնի միաբանները արդեն տեղեկացել էին նոր աղանդի տարածման մասին, բայց ուշացել էին նրանք բավականին: Աղանդավորական շարժումը ծավալվել էր այդ վայրերում ավելի վաղ: Պողոս Մեհերյանի վերը հիշված ինքնակենսագրության մեջ պատմվում է, որ 1773 թ. Բերայից Կարին գնալիս քրդաբնակ մի գյուղի մեջ հեղինակը հանդիպել է հայերի, որոնք ուրացել էին իրենց հավատը և «...աղանդաւորք էին իբրև զթոնրակեցիս, կամ կէսկէս էին և կամ արևորդիք»³: Առանձին խմբեր կազմած, այս աղանդավորները հարձակվում էին ոչ հայկական գյուղերի վրա: Նրանցից 50 ձիավոր գիշերը պաշարում են Մեհերյանի իջևանած գյուղը և թալանում բնակիչներին:

Աղանդավորների ընդվզումը, ինչպես երևում է, միայն եկեղեցական դոգմաների դեմ չէր: Օտար տիրապետությունը, քրդերի ավերիչ հարձակումներն ու սպանությունները, մարդկանց գերիվարությունն ու առևանգումը խաղաղասեր հայ գյուղացուն դրդել էին զենք քարձրացնելու իր դարավոր հարստահարողների ու լկտղների դեմ՝ իր ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու, գույքն ու պատիվը փրկելու համար: Թշնամիներից նա մի կաթիլ արյուն էր թափում իր տված արյան գետերի տեղ: Պողոս Մեհերյանի քուրդ ընկերակիցը բացատրում է նրան, որ այդ աղանդավորները միայն քրդերի ոխերիմ թշնամիներն էին. «Քանզի նորա ոչ միայն զփողս մեր առնէին և զերիվարս, այլև սպանանէին զմեզ, զի թշնամիք մեր են, բայց դու հայ լինելով ոչ ինչ առնէին կենաց քոց»⁴:

Այնուհետև պատմվում է, որ Կարնո մոտ Բոռճիմասուրի վանքում Հովհաննես անունով մի առաջնորդ ստույթյամբ եպիսկոպոս է ձևանում և 14 քահանա ձեռնադրում: Այս կապակցությամբ մեծ աղմուկ է բարձրանում: Իր հանդեպ հայերի հարուցած հալածանքից խուսափելու համար սուտ եպիսկոպոսը փախչում է Մանազկերտի կողմերը և շրջում գյուղերը: 1774—1781 թվականներին Մշո կողմերից Կ. Պոլիս է հայտնվում Հովհաննես անունով մեկը, որը բաղաբական ինչ-որ ծանր հանցանք է գործում և դատապարտվում

¹ Տե՛ս «Յաղագս արմատախիլ առնելոյ զաղանդն թոնթրակեցոյ ի միջոյ առխվեցոց և յալ ժողովրդոց դտանեցելոց յայսր յաջորդութեան», Պետական Մատենադարան, Արխիվային բաժին, կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 97, վավերագիր 133, էջ 5ա, տե՛ս նաև Ազ. Նրիցյան, Թոնդրակեցի հայք մեր օրերում, էջ 115:

² Պետական Մատենադարան, ձեռ. № 4481, էջ 297ա:

³ Բ. Ս ա ր գ ի ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 102:

⁴ Նույն տեղում:

8 ամիս թիապարտության: Կոնիբերը, նույնպես վկայակոչելով Մեհերյանին, գրում է, որ Կ. Պոլսում հայոց պատրիարքը 8 ամսով քանտարկում է Հովհաննեսին, բայց վերջինս փախչում է ու գալիս Խնուս¹: Ըստ երևույթին Կոնիբերը լավ չի հասկացել Մեհերյանին, պատրիարքը ոչ թե քանտարկում է Հովհաննեսին, այլ միշտամտում կառավարության առաջ ու ազատում նրան քանտից, որից հետո Հովհաննեսը մեկնում է Վենետիկ՝ Մխիթարյանների մոտ: Բայց շատ չի մնում այնտեղ՝ «...քիչ օրէն իբրև դիւամուլ և մոլորամիտ» վճռվում է վանքից և վերադառնում Կ. Պոլիս: Հետո ամուսնանում է, դավանափոխ լինում՝ ընդունելով Ապտուլա անունը: Որոշ ժամանակ անց նա թողնում է կնոջը ու գնում Կարին, այնտեղից էլ՝ Մուշ և երկու տարի հետո՝ Խնուս: Այստեղ նա որոշում է կրկին վերադառնալ հայ եկեղեցու գիրկը:

«Նւ նա շոքաւ ի գիւղն Մարուխ, — պատմում է Մեհերյանը, — և ամուսնացաւ: Յետ ամուսնանալոյն շոքաւ առ դատաւորն դաւառին և ասէ ցնա — Կամիմ քահանայ ձեռնադրիլ, բայց ոչ ձեռնադրեն, թէ թուրքացեալ ես: Իսկ դատաւորն առաքեաց զսպասաւորս իւր ի Կորայ վանս, որ է ի Բուլանուխ՝ կից ընդ Մանազկերտ գաւառին, ուր էր եպիսկոպոս մի, զոր բռնութեամբ բերին ի Խնուս ի գիւղն Մարուխ և ետուն զուրացողն ձեռնադրել քահանայ»²:

Սրանից հետո Հովհաննեսն սկսում է տարածել աղանդը: «Յետ այսօրիկ, — շարունակում է Մեհերյանը, — սկսաւ աղանդ շար սերմանել ի գիւղն Մարուխ և յայլ գաւառս»³:

Որ Մեհերյանի վկայությունները ճշմարտապատում են, երևում է Կ. Պոլսի պատրիարքին հասցեագրած Ղուկաս Կարնեցու 1792 11-ը մայիսի թվակիր նամակից, ուր ասվում է.

«... Յանցեալ ամսն (1791 թ., վ. Գ.) Յովաննէս չէրէց ոմն, որ քանիցս ոստեալ էր ի հաւատոյ և ի կրօնից սրբոյ եկեղեցւոյս մերոյ և ապա բռնութեամբ Խնուսու բէկին քահանայ ձեռնադրեցեալ, ի Կարին և Խնուս յայտնեալ էր զշարաշար աղանդս ոչ միայն ախտարմայութեան, այլև զմերձաւորս թոնդրակեցոց»⁴:

Պարզ է, որ կաթողիկոսը չէր կարող այլևս հանդուրժել այդ ամենը, ուստի միջոցներ է ձեռք առնում վերջ տալու Հովհաննեսի գործունեությանը: Խնուսի բեկը, ինչպես երևում է, պաշտպանում էր Հովհաննեսին, այս է պատճառը, որ Ղուկաս Կարնեցին այդ խնդրով դիմում է Բայազետի Իսաղ փաշային: Այդ տարիներին (1787—1790), որոշ ընդմիջումներով, կատաղի կոիվներ էին տեղի ունեցել Բայազետի փաշայի և Նրեանի Մահմեդ խանի միջև⁵, բայց, չնայած դրանց, կաթողիկոսի և փաշայի բարեկամական հարաբերությունները ոչնչով չէին տուժել: Հեռատես կաթողիկոսը այս անգամ էլ հավատարիմ էր շրջակա տիրակալների հետ լավ բարեկամ մնալու իրեն միշտ արդարացրած տրադիցիոն իր քաղաքականությանը: Շուտով «Բազում ջանիւ և հոգօք Բայազետոյ մովսետին և իշխանօքն» հանդուգն աղանդավորը բերվում է էջմիա-

¹ F. Conybeare, The Key of Truth, էջ LXXII:

² Բ. Մարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 103:

³ Նույն տեղում:

⁴ Պետական Մատենադարան, ձեռ. № 4483, էջ 26ր:

⁵ Տե՛ս մեր «Նրեանի խանությունը 18-րդ դարի վերջում (1780—1800)» գիրքը, Նրեան, 1958, էջ 136—139:

ծին և շղթայակապ քանտ դրվում¹: Միաժամանակ հոգ է տարվում խնուսի աղանդավորներին դարձի բերելու ուղղությամբ:

Անցնում է մի քանի ամիս: 1791 թ. ապրիլի վերջին Ղուկաս կաթողիկոսը Մշո Սուրբ Կարապետ վանքի առաջնորդ Աստվածատուրին գրում է.

«Ի կողմանէ խնուսու շերիցուն, եթէ գրեալ եմք առաջնորդին տեղւոյդ, գորպիսութիւն խնուսու թիւրեւոցն ծանուցանել, քեզ ևս գրեմք ահա, եթէ ի սմանէ թիւրեալքն անդանօր դարձեալ եմ ի յուղղութիւն, թէ ոչ, գրեսցես, զի գիտասցուք: Աստի եղեալն զղջացեալ մեղայ գոչէ, թող տալն երկնչիմք, գուցէ անկցի կրկին ի նոյնն, պահելն և դժուարին, ըստ որում տնաւորեալ է և հոգացողութիւն նոցա պիտոյ է ի հարկէ, որ ի ձեռն սորա լինելոց...»²:

Վեց ամիս Հովհաննեսին շղթայակապ քանտում պահելուց հետո էջմիածնի միաբանները հանում են նրա շղթաները և պահապանի հսկողության տակ շաքաթ և կիրակի օրերը թույլ տալիս նրան եկեղեցի հաճախելու: Հովհաննեսը որոշել էր փախչել էջմիածնից և մի գիշեր «...զբուրձ իւր հատեալ՝ փոկ արար իբրեւ դպարան և նովաւ էջ ի պարօպէն»³: Ինչ որ մի լեռ անցնելիս նրան բռնում են հովիվները և հաջորդ առավոտյան տալիս կաթողիկոսի մարդկանց ձեռքը: Հովհաննեսին կրկին կապում են և «ի վերայ գրաստուն» տանում դեպի էջմիածին, բայց նա կարողանում է ճանապարհին փախչել և թաքնվել «ի մէջ թփոց եղեգանց և մացառախիտ լեռանց»: Շուտով նա հայտնվում է խնուսում⁴:

Փախուստը տեղի է ունեցել մինչև 1791 թ. նոյեմբերը, որովհետև նոյեմբերին Ղուկաս կաթողիկոսը արդեն հարցում է ամուսնու նրա մասին Հովհաննես և Գրիգոր վարդապետներին⁵:

1791—92 թվ. ձմռանը Մշո Սուրբ Կարապետ վանքի միաբան Հովհաննես վարդապետը գրում է կաթողիկոսին, թե Հովհաննես երեցը զղջացել է ու ներումն է խնդրում: Նա հայտնում է, որ եթե կաթողիկոսը կամենա, ինքը կարող է երեցին էջմիածին բերել: Նույն մասին Ղուկաս Կարնեցուն հայտնում է նաև Մշո նվիրակ Գրիգոր վարդապետը: Կաթողիկոսը նրանց պատասխանում է, որ եթե դա այդպես է, ապա թող տեղի ժողովուրդը մի «վկայական մահօար» ուղարկի իրեն և մի քանի երեկի անձանց հետ Հովհաննեսը գա էջմիածին⁶:

1792 թ. գարնանը պահանջված այդ «մահօարը» հասնում է էջմիածին: Նամակից, որի տակ իրենց ստորագրություններն էին դրել խնուսի քահանաներն ու մեծամեծները, պարզվում է, որ Հովհաննեսը վերադառնալուց հետո «...զղջացեալ է ստոյգ մեղայիւ և արտասւօք և դամենայն թիւրեալսն իւր ուղղեալ է ի գիտութիւն ճշմարտութեան և այնու ևս ոչ յագեցեալ զՍ (5) տուն ևս լերկարնակացն դարձուցեալ է ի... միաբանադաւան սուրբ հաւատոս լուսաւորչակրօն եկեղեցւոյս Հայաստանեայց և այլն»⁷: Այս ամենը ի նկատի

¹ Պետական Մատենադարան, ձեռ. № 4483, էջ 26ր, հմմտ. նույն տեղում, Արխիվային բաժին, կաթողիկոսական գիվան, թղթ. 6, վավ. 164, էջ 2ա:

² Նույն տեղում, ձեռ. № 4481, էջ 395ր:

³ Բ. Ս ա ռ գ ի ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 103—104: Հմմտ. Պետական Մատենադարանի ձեռ. № 4483, էջ 26ր:

⁴ Պետական Մատենադարան, ձեռ. № 4481, էջ 415ա:

⁵ Նույն տեղում, № 4483, էջ 27ր: Տե՛ս նաև ձեռ. № 4481, էջ 420ր:

⁶ Նույն տեղում, ձեռ. № 4483, էջ 27ր:

ունենալով նրանք օրհնության թուղթ են խնդրում Հովհաննեսի համար: Նման խնդրանքով կաթողիկոսին է դիմում նաև բայազետցի Սահակ աղան¹: Դատելով դրանցից, կարելի է ասել, որ Հովհաննեսը, քստ երևույթին, մեծ հեղինակություն ու հարգանք է վայելել այդ մարդկանց մեջ, կարողացել է այդ կարճ ժամանակամիջոցում ազդել նրանց վրա և ուղարկել ցանկացած մահաարգիրը: Եթե խնուսի բեկը ստիպած լիներ նրանց այդ անել, ապա կաթողիկոսը անշուշտ կիմանար Սուրբ Կարապետի միաբաններից:

Այնուամենայնիվ, Ղուկաս Կարնեցին շատ զգույշ էր և իր պատասխան նամակում հայտնում է, թե որպեսզի ինքը լրիվ համոզվի այդ ամենում, Հովհաննեսը թող խնուսցի երկու քահանայի ու երկու իշխանի հետ դա էջմիածին. «... ցուցանիցէ մեզ զկատարեալ զղջումն յառաջին արմանցն և ակն հանդիման բերանով իւրով խոստովանիցի զդաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ սրբոյ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց և ուխտեացէ ոչ ևս խոտորիլ և խոտորեցուցանել միւս անգամ, այլ մնալ յուղղութիւն և ի ճշմարտասիրութեան: Ապա և մեր քստ ամենայնի մարդասիրեսցուք դմա և շահեսցուք և օրհնութեան նամակաւ փառաւորապէս վերադարձուցուք»: Նա շեշտում է, որ «... եթէ ի վերայ Բայազետոյ դալն կասկածիցին, այլով ճանապարհաւ դայցեն»²:

Խնուսցիների պատասխանի մասին տեղեկություն չկա: Դատելով հետագա դեպքերից, նրանք ինչ-ինչ պատճառներով, որոնց մեջ, հավանորեն, հեռավոր ճանապարհորդության զգվարություններն ու Հովհաննեսի դեռ լիովին չանցած վախը կաթողիկոսից, հետին պլանի վրա չէին, չեն կարողացել այցելել էջմիածին, հետևապես և Հովհաննեսը իր խնդրած օրհնության գիրը չի ստացել:

Ինչ է հայտնի «Բանալի ճշմարտության» հեղինակի կյանքի հետագա շրջանի մասին: Մեհերյանի մոտ պատմվում է, որ Հովհաննեսի վերադառնալուց հետո նրա պաշտպան գավառապետին խնուսից աքսորում են Կարին: Հովհաննեսը վախենում է մնալ խնուսում և կնոջ ու որդու հետ նույնպես գնում է Կարին, բայց այնտեղի հայերը շատ վատ են ընդունում նրան: Շատ շանցած խնուսի գավառապետը գլխատվում է: Դրանից հետո Հովհաննեսին սկսում են ճնշել նաև մահմեդականները. «մահմեդականք, — գրում է Մեհերյանը, — կալան գնա յամին 1801 և ասեն ցնա, թէ թուրք ևս դու և թուրքացեալ և զիա՞րդ տէրտէր եղեր»: Հովհաննեսը կրկին մահմեդականություն է ընդունում, իսկ կինը հեռանում է խնուս՝ իր հոր մոտ³:

Արխիվեցիների ցուցումներում ևս շարունակ շեշտվում է Հովհաննեսի մահմեդականություն ընդունելու փաստը, սակայն մյուս տվյալները չեն համընկնում Մեհերյանի ասածներին: Էջմիածնի սինոդի օրագրությունների 1838 թ. մայիսի թվակիր արձանագրության մեջ, որը քաղված է Փամբակի և Շորագյալի գավառապետի զեկուցագրից՝ ուղղված բարոն Ռոզենին, ասվում է, թե «... Ի հայոց քահանայից Յհաննէս, անկեալ ի սոյն աղանդ, շարադրեալ է գիրք մի (Բանալի ճշմարտութեան անուն), զոր լուեալ աղանդապետութիւն սոյն երիցու տէրութեանն Օսմանեանց, ստիպեալ զնա թողուլ զայն դաւանութիւն և նմա շահնդուրժեալ, ընկալեալ է զհաւատ Մահմետի, հանգերձ ընտա-

¹ Պետական Մատենադարան, ձեռ. № 4483, էջ 27ր:

² Նույն տեղում, էջ 27ր—28ա:

³ Բ. մ ա Ր գ ի ս յ ա ն, Նշվ. աշխ., էջ 104:

նեօք իւրովը»¹։ 1838 թ. հոճովարի 20-ին արխիւեցիները ցուցում են տվել, որ Հովհաննեսը «տաճկացեալ որդնալից կորեալ էր»²։ Մեկ ուրիշ անգամ՝ «չէրէցն որդնալից եղեալ սատկեցաւ»³։

1841 թ. ապրիլի 28-ին կրկնակի հարցաքննության ժամանակ, վախենալով սպառնալիքներից, արխիւեցիները քաղաքացիական իշխանություններին խոստովանում են թե «ըստ խրատու Բանալի ճշմարտութեան աղանդահար գրքոյն յիմարաբար մկրտեալ են զմիմեանս», մկրտվողների ցուցակում նշվում է, որ նրանցից չորս հոգի, 60-ից 80 տարեկան, «չառաջ քան զ30 ամ յիշեալ ձևովն մկրտեալ են ի չիք տէր Յովհաննէսէ, թոնդրակեցութեան հետևողէ, որ յետոյ տաճկացեալ է»⁴։

Ստացվում է, որ Հովհաննեսը դրանից 30 տարի առաջ, այսինքն 1811 թ., կենդանի է եղել։ Բայց դա դեռ ամենը չէ, նույն տեղում թվարկվում են ևս վեց հոգու անուններ՝ 50-ից 30 տարեկան, որոնք էլ «յիշեալ ձևովն մկրտեալ են ի չիք քահանայէն», մեկն էլ մկրտվել է Հովհաննեսի աշակերտ Մեսրոպ Բուդաղյանի կողմից, որը մահացել էր դեռևս խնուսում⁵։ Հայտնի է, որ ըստ «Բանալի ճշմարտութեան» մկրտությունը օրինական էր միայն 30 տարեկան հասակում և Հովհաննեսը պետք է որ հետևեր իր քարոզած սկզբունքին։ Դուրս է դալիս, որ նա այդ ժամանակ կենդանի էր, մինչդեռ արխիւեցիների ցուցումներից երևում է, որ նա մահացել է Արևմտյան Հայաստանում։ Պարզ չէ նաև «մկրտեալ են զմիմեանս» արտահայտության իմաստը, երբ քիչ հետո ամեն ինչ բարդվում է արդեն մեռած մարդկանց վրա, որոնց պատժելն անհնարին էր։ Երևում է, որ արխիւեցիները ոչ միայն շփոթում են (ի դեպ ասենք, որ դատի տրված 18 հոգուց մեկն էր միայն գրագետ), այլև դիտավորյալ խառնում են թվերը։ Դա երևում է անգամ «Բանալի ճշմարտութեան» բնագրից, որի տիտղոսաթերթի վրա «Գրեցաւ ի թուականիս փրկչին 1782»-ը կոպիտ ձևով շրտված է 1832-ի, մինչդեռ հիշատակարանում եղած 1782 թիվը թողնված է անփոփոխ⁶։ Դժվար է ասել, թե ինչն է պատճառը այդ աղավաղումների։ Բայց, չնայած դրանց, Աղ. Երիցյանը, որ քաջատեղյակ էր արխիւեցիների գործին և կարդացել է նրանց բոլոր ցուցումները, եկել է այն եզրակացության, որ «Բանալի ճշմարտութեան» հեղինակը հետապնդվել է ու մեռել թուրքական կառավարության կողմից⁷։ Նույնն է ասում նաև Կոնիքերը՝ համեմատության գիծ տանելով Սմբատ Զարեհավանցու և Հովհաննեսի դժբախտ ճակատագրերի միջև։

Արխիւեցիների կծկտուր և երբեմն էլ հակասական տվյալների վրա խորը սխալած այս եզրակացությունը հաստատվում, ճշտվում և լրացվում է Ղուկաս Կարենցու մի արժեքավոր վկայությամբ։ 1793 թ. հոկտեմբերին Կ. Պոլսի

¹ Հայկական ՍՍՌ Պետական կենտրոնական արխիվ, ֆ. Սինոդի օրագրություններ, 1838 թ., ցուցակ № 9, թղթապանակ 3, վավերագիր 579, էջ 726ր։ Հմմտ. Աղ. Երիցյան, Թոնդրակեցի հայք մեր օրերում, էջ 108։

² Պետական Մատենադարան, Արխիվային բաժին, կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 97, վավերագիր 133, էջ 5ա։

³ Աղ. Երիցյան, նշվ. աշխ., էջ 101։

⁴ Նույն տեղում, էջ 109։

⁵ Նույն տեղում։

⁶ Պետական Մատենադարան, ձեռ. № 6710, էջ 2ա, 57ր։

⁷ А. Д. Ерицов, О секте тондракских армян, էջ 191։

Զարարիա պատրիարքին դրած նամակում կաթողիկոսը արձանագրում է նաև հետևյալը.

«... Մանուցից և զհնուսու շարաշար աղանդահնար չերիցու զկորուստն, որ փախուցեալ աստի, թէպէտ և զղջացեալ համբաւեցաւ, սակայն ոչ եկն դարձեալ և դայթակղութիւն էր աշխարհի կեալն նորա: Ապա բէկն տեղոյն, վասն շարագործութեանց նորին, խեղդամահ է արարեալ և այն շարն ևս այնպէս բարձաւ ի միջոյն¹: Ուրեմն Հովհաննեսը սպանվել էր մինչև 1793 թ. հոկտեմբեր ամիսը:

Դժվար է կասկածել այս խոսքերի ճշտության վրա: Կաթողիկոսը նամակադրական լայն կապեր ուներ Արևմտյան Հայաստանի գավառներում ապրող հայ հոգևորականների ու տեղական մեծամեծների հետ, լավատեղյակ էր այնտեղի անցքերին և առանձնապես հայ եկեղեցու ու նրա շահերի հետ աղերսվող գործերին: Ասենք, պահպանված մյուս տեղեկություններն էլ, ինչպես տեսանք, խոսում են Հովհաննեսի ինչ-որ «որդնալից կորստեան», «սատկման» մասին:

Դժվար է ասել, թե ինչ դեր է խաղացել Հովհաննես վահագնունին «Բանալի ճշմարտության» հեղինակի բախտախնդրության ու ավանտյուրիզմի մոմենտներից ոչ զերծ փոթորկալից կյանքի դրամայում: Բ. Սարգիսյանը ենթադրում է, որ վահագնունին կամ Բողճիմասուրի սուտ եպիսկոպոսն է, կամ էլ ինուսի դատավորը (իմա՝ բեկը, Վ. Գ.), որը ծագումով, ըստ նրա, գուցե և մահմեդականություն էր ընդունած մի հայ աղանդավոր է եղել²: Այս հարցը դեռ կարոտ է լուսաբանման: Մի բան պարզ է, որ Հովհաննեսի սպանությունը կատարվել է իր պաշտպանի՝ ինուսի բեկի մահապատժից հետո: Վերջինիս ծանր պատիժը գուցե կապ ունի նաև այն բանի հետ, որ նա հովանավորում էր թոնդրակյանների աղանդապետին, կամ էլ, ինչպես հարկն է չէր պայքարում նրանց դեմ:

Ինչպես տեսնում ենք, դեռևս շատ բան կա անելու XVIII դարի վերջում ծավալված այդ շարժման պատկերը ստվերագծելու համար, բայց բերված նյութերը արդեն հիմք են տալիս պնդելու, որ միայն աղանդավորական չէր այդ շարժումը: Եթե թուրքաց կառավարությունը թիապարտության էր դատապարտում և ապա, տարիներ անց, խեղդամահ անել տալիս այդ շարժման ղեկավարներից մեկին, ապա դա արվում էր ոչ այնքան հայ եկեղեցու գաղափարական հիմքերն ամրապնդելու, որքան ճնշված ժողովրդի ծոցում բռնկված դիմադրության այդ կայծը հանգցնելու համար: Աղ. Երիցյանը, խոսելով թուրքական կառավարության կողմից խնուսցիների դեմ հարուցած հալածանքների մասին, գրում է. «Ի պատիվ Թուրքիայի ևս պետք է հայտարարեմ, որ թուրքերը հետապնդում էին անցյալ դարում խնուսում հայտնված թոնդրական աղանդը: Կատեխիզիսը կազմող հոգևորականը հետապնդվել է և տանջալից մահով մեռել թուրքական կառավարության ձեռքից»³: Աղ. Երիցյանի նման լուրջ պատմաբանի համար այս հապճեպ արված եզրակացությունը այնքան էլ պատվաբեր չէ: Խնուսցիների շարժումը ոչ այլ ինչ էր, բայց եթե կրոնական բողոք շղարշված մի ընդվզում, որ ուղղված էր նախ և առաջ հայ դյուղա-

¹ Պետական Մատենադարան, ձեռ. № 4501, էջ 401ա:

² Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 104:

³ А. Д. Ерицов, О секте тондракских армян, էջ 191:

ցիւթյան դարաւոր թշնամու՝ բարդ թախնչիների և նրանց հովանաւորողների դեմ, մի շարժում, որի թուլացած հնչյունները միայն հասան Արիւմեի՝ գրկւած, բնականաբար, իրենց հիմնական մտաւիճի:

В. ГРИГОРЯН

НОВЫЕ ДАННЫЕ ОБ АВТОРЕ КНИГИ «КЛЮЧ ИСТИНЫ»

Резюме

В Шираке, в селении Архвели, у сектантов — «тондракцев», переселенных из Западной Армении, в 1838 г. была обнаружена книга под названием «Ключ истины», в которой было изложено их кредо. Она вскоре привлекла внимание армянских и зарубежных исследователей (А. Ерицян, Б. Саркисян, К. Тер-Мкртчян, Ф. Конибер, позднее Г. Гюламирян, Шайдвайлер).

В «Ключе истины» нигде не указано имя автора, (часть памятной записи и некоторые страницы уничтожены). Но из показаний арестованных сектантов-архвелейцев видно, что автором книги является основоположник секты священник Ованнес.

Автобиография мхитариста Мегеряна (рукопись хранится в Венеции) и некоторые письма католикоса Гукаса из фондов Матенадарана дают возможность кратко описать жизнь и деятельность основателя секты. Ованнес свою деятельность развертывал в уездах Маназкерт, Карин и Хнус. Он был в Константинополе и Венеции. Турецкие власти присудили его к галерам, эчмиадзинские монахи арестовали и в течение 6-и месяцев держали в цепях, но ему удалось бежать и продолжать проповедование своих идей. Из одного письма Гукаса, датированного октябрём 1793 г., явствует, что Ованнес был умерщвлен хнусским беком.

Материалы, приведенные в статье, дают основание утверждать, что сектантское движение хнуцев было бунтом подрелигиозным покровом, направленным против вековых угнетателей армянских крестьян.